

Я.О.Іщенко*

**ГЕРАЛЬДИЧНА МОВА Й ТЕРМІНОЛОГІЯ,
ОСНОВНІ ПРИПИСИ ТА НАУКОВІ ПОНЯТТЯ**

На основі аналізу інформації, що міститься у значному масиві спеціальної геральдичної літератури, авторка спробувала з'ясувати та визначити основні етапи становлення понятійного апарату – термінології геральдичної наукової мови, а також розглянула основні правила геральдики й проаналізувала існуючі наукові поняття.

---

* Іщенко Ярослава Олегівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Про ступінь розвитку кожної науки засвідчують передусім такі її суттєві ознаки, як спеціальна фахова термінологія, усталений понятійний апарат та розмаїття наявних дефініцій¹. Практична геральдика на початковому етапі свого існування почала застосовувати при описі гербів терміни і поняття, які пізніше ввійшли до арсеналу мови наукової геральдики. Сама поява гербів, як специфічних знаків з обумовленим змістом, їх функціональне призначення визначили і необхідність їх чіткого опису та прочитання. Тож, кожний малюнок герба повинен був супроводжуватися текстовим роз'ясненням що, як і де зображено на щитовому полі. Ця традиція, започаткована т.з. «геральдиною щита» (за Ю.В.Арсеньєвим), тобто живою (практичною) геральдиною початкового етапу її генези – XII–XIII ст., продовжувалася у наступні періоди її розвою, особливо в часи формування територіальної геральдики – земельної, обласної, міської.

Хоча джерелом розвитку державної та земельної геральдики стала геральдика особова й родова, тобто починалася їх генерація із спільного для всіх типів гербів кореня, вона набувала згодом своїх особливостей. При цьому тут важливу роль відіграли конкретні факти, деталі як історичні, так і суспільного поступу, що вплинули на елементи, складові гербів, зображальні композиції. Пізніше міські й територіальні герби склалися нерідко незалежно від знаків тотемного характеру, існуючих здавна на цих теренах емблем, зображень рослин, тварин, стихій тощо, а також особових гербів власників земель. Тоді описи почали включати в себе трактування символічних значень зображень флори і фауни, різних галузей виробництва, сільського господарства, головних промислів, географічних або геологічних особливостей, якими вирізнялися дані регіони. Відтоді в мові геральдики спостерігається не тільки розширення діапазону особливих визначень при зображенні елементів знакової системи взагалі, а й поява відповідної, притаманної винятково їй, геральдичної лексики. Пізніше вона ввійшла до вже існуючих окремими блоками термінів і понять із власним тлумаченням конкретних символів. Зміст і значення кожного окремого символу-знаку в ряді випадків не збігалися в різних регіонах, не кажучи вже про географічно віддалені країни.

Однак тоді ж було помічено, що значна частина гербів європейського походження має загальні ознаки, подібні зображення фігур та певні закономірності їх розміщення на щиті. Саме для їх опису і вироблялися загальні поняття, усталені терміни, тобто виникла й розвинулася спеціальна наукова термінологія, що стала необхідною складовою гербовознавства як науки та прикладної галузі мистецтва – графіки. Її застосування не тільки сприяло скороченню опису герба, а й полегшило візуальне сприйняття гербів через подібність або схожість. Відтоді стало можливим зрозуміти зміст гербової символіки, значення окремих, часом загадкових фігур, прочитати складові компоненти гербів, які виникли на зорі практичної геральдики. Однак підкреслимо, тлумачення окремих символів у різних геральдичних школах далеко не завжди збігаються, а їх походження здебільшого взагалі не можна встановити.

Геральдичний матеріал, що накопичувався в плінні розвитку гербовництва, спонукав до узагальнення здобутих фундаментальних знань. З'явилися перші спеціальні збірки-гербовники (найдавніший із відомих науці – це Цюрихський гербовник 1320 р. – «Zuricher Wappenrolle»), що дозволяло зіставляти герби окремих міст, тобто муніципальну знакову систему окремих регіонів і країн, що, зрештою, показало: значна кількість понять, поданих різними мовами, мають ідентичне значення і тлумачення при перекладі, хоча символи й емблеми мали свою історію, зазнавали еволюції та переосмислення.

До першої половини XIV ст. належить і перший зафіксований науковий виклад загальних правил геральдики, зроблений італійським юристом Бартоло². Впродовж XV–XIX ст. з'явилася спеціальна література з геральдики та ге-

ральдичної термінології в Англії, Франції, Іспанії, Італії, Німеччині й інших країнах Західної Європи. Саме вона, акумулюючи здобутки зображень знаків феодальних міст, значно вплинула на вітчизняну геральдичну науку і практику, особливо в такій важливій її частині, як формування понятійного апарату. У Російській академії наук із 1726 р. навіть викладався курс геральдики на кафедрі, яку очолював Йоганн Бекенштейн. Його теорія геральдики базувалася на німецьких геральдичних традиціях. Написаний ним навчальний посібник «Книга геральдики» містив опис різних символічних зображень і правил творення гербів, а в 46-ти гравірованих таблицях їх було систематизовано³.

У Росії на початку ХХ ст. здійснено спробу узагальнити і подати геральдичну термінологію російською мовою – видано два томи «Геральдического словаря» В.Белінського, який наводив терміни тільки до літери «Г»⁴. У середині ХІХ ст. надрукована і перша праця з геральдики А.Б.Лакієра⁵, яка висвітлювала історію походження гербів, у тому числі територіальних, підкреслюючи самотність і своєрідність їх вітчизняних різновидів, зокрема тих, що побутували на українських землях. На величезному фактичному матеріалі автор розкрив складні процеси розвитку історичних гербів, підкреслив необхідність правильного трактування формулювань в їх описах, трансформованих за досить значний час. Для України цей період пов'язаний з еволюцією феодальних міст, формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями, що передбачали надання їм власних гербів.

Поява надрукованої російською мовою книги І.Х.Геттерера «Начертание гербоведения» (Санкт-Петербург, 1805), яку переклав з англійської Г.Малигін, як і пізніше, 1811 р., книги «Избранные эмблемы и символы, на российском, латинском, французском, немецком и английском языках объяснённые» (у перекладі В.Максимовича-Амбодика), – стали тими першоджерелами, якими широко користувалися російські геральдисти, як теоретичними та наочними посібниками.

У низці праць, зокрема в підручниках із геральдики⁶, дослідженнях відомих учених-геральдистів⁷, їх автори постійно зверталися до проблеми термінології, понятійного апарату, узагальнювали досвід створення гербів, викладаючи основні правила геральдики. У них знаходили відображення ті зміни, що сталися впродовж розвитку науки, коли частково були переглянуті окремі приписи, уточнювався, доповнювався і розширювався арсенал геральдичної мови. Так звану «живу геральдику» на шляху її розвою збагачували нові, внесені відтепер до гербів фігури, які вимагали при описі своєї власної термінології, що, закономірно, входила як складова до геральдичної мови.

У 1900 р. побачила світ книга П.П. фон Вінклера, в якій систематизовано й описано понад 700 міських і земельних гербів Російської імперії, серед яких налічується 112 таких, що належали українським містам⁸. Ця книга, яка не втратила своєї науково-джерельної та інформативної цінності й досі, привертає увагу тим, що в ній викладено в певній системі основні правила створення гербів.

У радянські часи інтерес до питань теоретичної та практичної геральдики припадає на середину 60-х років. У працях О.І.Каменцевої, Н.В.Устюгова, М.М.Сперансова, А.В.Арциховського, пізніше В.С.Драчука, Н.А.Соболевої, В.В.Румянцевої, Г.В.Вілінбахова, М.Медведева, Ю.К.Савчука, А.Б.Гречила, Г.Ф.Кисельова⁹ та ін., майже завжди зустрічаються підрозділи чи окремі сторінки, де автори розглядають питання термінології, правила геральдики, одночасно досліджують окремі її періоди, характерну для тих часів знакову систему, роблять узагальнення відповідно до конкретного матеріалу.

Справа користування науковою геральдичною термінологією при створенні гербів ускладнюється тим, що у сучасних двомовних словниках, зокрема російсько-українських, терміни з геральдики майже відсутні. Виняток становить

досить представницьке видання «Большой англо-русский словарь» І.Р.Гальперіна (СЭ. – Москва, 1971. – Т.1–2), який містить 400 геральдичних термінів, але понад 90% їх на російську мову перекладено невідповідно. Так, чіткий термін «пояс» має там аналог «горизонтальная полоса». Отже, навіть користуючись відповідними словниками, буває важко передати термін через український відповідник. Тому необхідність створення словника з геральдики українською мовою була вже давно на часі.

Починаючи з кінця 80-х – на початку 90-х років у книгах згаданих авторів, а також у московському виданні «Вестник геральдиста» та віснику Українського геральдичного товариства «Знак» (виходить друком у м. Львові) постійно публікуються окремі спеціальні додатки, а у науковій періодиці – статті, які порушують питання щодо необхідності укласти спеціальні термінологічні словники і прийти врешті до того, щоб при сучасному герботворенні на місцях автори проектів міських гербів враховували основні правила геральдики. Так, Ю.К.Савчук у кінці своєї книги, присвяченій геральдиці Поділля, наводить узагальнений перелік основних правил геральдики¹⁰. У періодичних виданнях – «Вестник геральдиста» та «Знак» М.Стародубцев¹¹ кілька разів друкував статті, які стосувалися геральдичної термінології та правил геральдики, рекомендацій щодо створення гербів. Автор прагнув, так би мовити, створити «абетку» геральдики, що містила б роз'яснення геральдичної термінології, пояснювала правила можливого поділу щитового поля герба, давала відомості про ті чи інші фігури, які вживаються у гербах, і, що важливо, торкалася питання кольорової гами, її застосування, як однієї із суттєвих вимог класичної геральдики.

У 1996 р. М.М.Стародубцев видав дуже цінну книгу-довідник «Иллюстрированный словарь по геральдике»¹². Вона містить 1005 наукових термінів, одночасно продубльованих російською, українською, англійською, есперанто, французькою, німецькою та латинською мовами. У вступі автор цілком слушно відмітив, що зростаючий інтерес до геральдики, розвиток за останні роки територіальної, міської, власницької та особової геральдики дає підставу стверджувати: відсутність словників із фаховою термінологією призводить до сумних наслідків. У геральдичні описи, при блазонуванні гербів потрапляють вигадані на місцях терміни, які нічого спільного з поняттями геральдики не мають. Поява словника з поданими одночасно сімома мовами термінами – то явище у вітчизняній науці рідкісне.

Необхідно відзначити і той факт, що терміни в книзі супроводжуються малюнками (на жаль, чорно-білими). Їх подають через графічне відтворення того, що передано словами. Автор прагнув звести всі терміни до одного знаменника – своєї міжнародної геральдичної мови. І хоча не завжди переклад терміну українською мовою нам видається вдалим, а іноді – спірним, та це ж ніяк не впливає на високу оцінку справді подвижницької праці М.Стародубцева, який використав значну кількість вітчизняних та зарубіжних джерел і працю, зумів створити унікальний геральдичний словник. Він став у нагоді не тільки фахівцям із геральдики, а й краєзнавцям, архівістам, студентам вузів і, що важливо, практичним підручником для тих, хто займається герботворенням на сучасному етапі його генези. На сторінках 7–8 видання М. Стародубцев коротко перелічує основні правила геральдики. Хочемо при цьому все ж зауважити, що для зручності користування даними приписами варто було б подати їх окремими блоками, відповідно оснастивши заголовками, які б стосувалися безпосередньо чита, його складових – компонентів, кольорової гами, щитотримачів, прикрас.

Вважаємо, що автору слід було б передусім сконцентрувати увагу на складових герба – на щиті, його формі, найважливіших поділах поля, кольорах та металах, прийнятих у геральдиці, на знаковій системі, властивій нашим зе-

млям, та їх особливостях, зокрема на передачі через малюнок узагальнених в описі понять тощо.

Окремо заслуговують на висвітлення правила опису (блазонування) герба¹³. Як засвідчує практика герботворення в Україні періоду 60-х – 80-х років, супутні до гербів документи, – жоден із гербів міст України не описаний досконало, відповідно до правил, як того вимагає класична геральдика. В опис вносилися одночасно як перелік фігур, так і пояснення щодо вжитих символів та емблем, давалися просторові тлумачення їх значення, довільно трактувалося символічне значення кольорів.

Все це переконливо свідчить про необхідність виокремити з геральдичних правил найбільш суттєві їх блоки, що стосуються створення та опису гербів саме для населених пунктів. Довідкового значення публікація, створення якої на часі, має принести користь тим, хто сьогодні причетний до укладання конкретних сучасних символів міст, малює ескізи гербів, хто їх розглядає і затверджує, однак не має при цьому уявлення про геральдику як науку взагалі. Це могло б зняти чимало питань, які виникають при обговоренні концептуальних положень щодо створення герба певного міста, якщо воно взагалі не отримувало свого знаку, не мало власного історичного попередника.

Необхідно ще відмітити, що в останні роки з'явилося кілька видань підручників із спеціальних історичних дисциплін для студентів вузів у різних регіонах України. Так, у навчальному посібнику І.К.Калмакана та М.В.Ємельянова, вчених з Одеси¹⁴ викладено основи геральдики, а розділ другий книги призначено роз'ясненню правил побудови та блазонування герба. Автори окремо виділили короткі підрозділи про загальні правила геральдики, походження та вживання певних форм щитів, класифікацію хрестів і численних фігур. Віддаючи належне цій праці, поява якої, без сумніву, викликана відсутністю спеціальної навчальної літератури із спецкурсу з вітчизняної геральдики, відмічаючи необхідність таких видань та їх важливе цільове призначення, хочеться висловити жаль із того приводу, що гербам міст, які прийняті з 60-х–80-х років і пізніше, після проголошення незалежності України, автори виділили півтори сторінки тексту (с. 94–95) і не дали їм загальної оцінки як певному феномену, історико-культурному явищу складної для геральдики епохи. Не відзначено в книзі і про відступи від основних правил геральдики, які спостерігаються при аналізі зображень цих емблем. Ще одне зауваження стосується подачі авторами правил опису герба (с.47–51), які дещо відрізняються від загальноприйнятих, зокрема у науковій літературі та наведених у книзі М.Стародубцева.

У навчальному посібнику Г.Бондаренка, виданому у Луцьку для студентів історичних факультетів, спеціальний невеличкий розділ «Історична геральдика»¹⁵ містить коротенький підрозділ «Основні правила складання гербів»¹⁶. Автор правильно зазначає, що впродовж тривалого розвитку геральдичної науки правила створення гербів вдосконалювалися, змінювалися, доповнювалися, однак окремі з них залишалися незмінними, як основа теоретичної геральдики. Хоч і дуже стисло, але автор все ж дає уяву про такі найголовніші складові герба, як щит, фігури, утворені в результаті його поділу, навколишні зображення до гербів, які відіграють не роль прикрас, а є невід'ємними складовими гербів. Зовсім обійдено у розділі питання про зображальний ряд гербів. Хоча наведені в книзі правила стосуються всіх типів та різновидів гербів, а не тільки міських, автор принаймні дає читачам можливість отримати хоча б поверхові знання про традиційні правила побудови міського знаку.

Не обійдено теоретичні засади геральдики у чудово виданій книзі А.Гречила, Ю.Савчука, І.Сварника¹⁷. Автори, хоч і досить коротко, але достатньо чітко акумулюють в окремому підрозділі узагальнюючі дані щодо основних положень геральдики, згадуючи про побудову міських гербів, конфігурацію щитів, гераль-

дичні фігури, барви. Хоча книгу видано як науково-популярну, ми зі свого боку даємо їй надзвичайно високу оцінку саме через наявність великого блоку унікальної, вперше оприлюдненої інформації про герби міст України XIV – початку XX ст., і зразок вдалого зосередження та компонування даних про знакову систему зазначеного періоду.

Теоретична, або формальна геральдика – це зведення правил створення й опису гербів. Предметом її дослідження виступають зображення гербів і правила їх творення¹⁸. Саме тому для усвідомлення й з'ясування шляхів розвитку науки необхідно виділити складові, блоки, без знання яких посилення на будь-який міський знак втрачає сенс, оскільки опис герба потрібно вести згідно з нормами та приписами теоретичної геральдики.

Складовими частинами герба в класичній геральдиці означено: щит, шолом (або його замітник), корони (вінці), нашоломники (за потребою), намети, щитотримачі, девіз (на девізній стрічці) та особливі прикраси навколо щита. Зауважимо, що часто в гербах є ще додаткові елементи, які вводилися для того, щоб відрізнити символічний знак поміж інших, подібних до нього.

На сьогодні ми дотримуємося думки, що для гербів населених пунктів потрібно дещо змінити й уточнити перелік і кількість складових. Обов'язковими при цьому залишаються: щит, із вказівкою на колір щита і його складових – фігур; наявність вінця – корони (навершя), щитотримачів, девізу (не обов'язково), особливих прикрас. Тому далі зупинимося саме на цих елементах знаків міст.

Термін «геральдика» звучить сьогодні повсюди і досить часто, адже герботворення вступило у новий етап свого розвитку. Поки дослідники спеціальної історичної дисципліни осмислюють артефакти минулого, намагаючись дати тлумачення негеральдичних фігур у знаковій системі, яка зазнала за радянських часів трансформації за рахунок значного збільшення обсягу введення до неї неіснуючої в класичній геральдиці символіки. Практична геральдика робить відповідні подальші кроки, сягнувши у нову іпостась, адже затверджувати нові герби стало модно. Давня наука заявила про себе як надзвичайно актуальна, жива складова вітчизняної зовнішньої атрибутики, що стосується безпосередньо державної символіки, знаків міст та інших населених пунктів.

Варто зазначити, що базові символи геральдики сягнули далеко за сферу однієї тільки герботворчості. Г.В.Вілінбахов запропонував об'єднати дослідження в галузі «геральдики, емблематики, фалеристики, уніформознавства, вексилології» в межах загальної науки – «геральдики»¹⁹. Його думку підтримали автори навчального посібника «Вспомогательные исторические дисциплины», виданого в Москві²⁰. Автори підручника виходили з методологічно важливого й вповні обґрунтованого судження про те, що всі перелічені у праці Г.В.Вілінбахова наукові дисципліни вивчають теорію і практику зображального вираження певних складових об'єктів і суб'єктів соціального життя, в яких геральдичні емблеми безпосередньо функціонують – фалеристика, одностроезнавство, прапорництво тощо. Практика засвідчує, що, зрештою, наукова й організаційна доцільність у такому поєднанні існує. Зображальний ряд геральдики, її знакова система стрімко поширювалися в обсязі таких галузей спеціальних історичних знань, як фалеристика²¹, прапорництво²² та уніформологія.

Отже, знання основних приписів геральдики, зокрема тих, що безпосередньо стосуються такої її складової, як міські знаки, впливає на рівень наукового обґрунтування зображень інших розділів специфічних відгалужень історичної науки, які практично користуються при створенні своїх, характерних для них знаків загальногуманітарними знаннями, що їх дає саме геральдика. З погляду семіотики, яка досліджує властивості знакових систем, одночасний розгляд підсистем знаків кожної з перелічених дисциплін виправдовується анало-

гією в їх побудові та принципах функціонування, що містять багато спільного. Вторгнення геральдичних знаків у ще зовсім нещодавно чужу «епархію» має яскраво виражену ознаку подібності, тобто схожості в багатьох випадках. Прикладом можуть слугувати сучасні наруканні знаки вирізнення у військових, в яких використовуються класичні геральдичні принципи побудови знаку, тобто гербова емблема стає прообразом уніформологічного знаку.

Системний статус сучасної геральдики підтверджується наявністю сформованих під впливом потреб суспільства знаків, значна за кількістю частина яких має представницьке поле саме геральдичного забезпечення. Тобто, побудова геральдичних знакових комплексів обумовлена відповідною структурою семантичних знакових систем²³. Відтак, класичні правила геральдики поширюються у сфері практичної роботи над створенням нових знакових систем, вживаних у ряді спецдисциплін, які мають відношення до графічно-художньої та змістової форми вираження символіки, тобто її певної ідеї чи поняття.

Сьогодні в Українській державі гостро повстало питання створення на основі відтворення віками освяченої традиції державних атрибутів. Національна символіка держави зафіксована в Основному законі – Конституції України (ст.20)²⁴. Регіональна і місцева влада, зокрема міська, стоять перед проблемою створення та затвердження знаків, які б вирізнялися своєю особливістю, конкретністю вираження, легітимність яких правничо визначена після затвердження, одночасно була освячена історичною традицією і відповідала їй. Тож, передусім, у кожному окремому випадку мова повинна йти про правильність побудови міських і земельних (обласних) гербів, відповідність їх творення тим приписам, які в науці були й залишаються базовими.

Тепер розглянемо складові геральдичних зображень та основні правила, які безпосередньо стосуються головних міських емблем. Мова йде передусім про міський герб з усіма його можливими складовими, зовнішніми та внутрішніми; структурні частини гербового поля, типи покриття фарбою полів та фігур – тинктури та самі зображення, т.з. негеральдичні фігури, розміщені в полі герба.

Герб обов'язково повинен мати щит, що є головною його ознакою. Щит у геральдиці – основне гербове поле, на яке наносять усі символи, емблеми, фігури, що покликані так чи інакше характеризувати гербовласника. Тож щит – це основне, базове поняття, центр всілякого герба. Він виступає абрисом, контуром тієї чи іншої форми, яку використовують для нанесення в її межі, а також навколо неї різних символічних знаків і фігур. В описі герба сторони або повороти фігур подаються і, відповідно, читаються з боку того, хто тримає щит. Правий бік в описах від глядача – лівий, а лівий вважається правим.

Походячи від реальних щитів (вид захисного озброєння), щити вводилися до геральдики поступово. Форма щита еволюціонувала поступово, в залежності від часу, регіону використання, країни. Ось чому майже всі конфігурації щитів мають історичну або національно обумовлену форму і відповідну до них назву.

В основі всіх видів щитів лежать прості геометричні фігури – трикутник, квадрат, еліпс, коло, ромб. Найдавнішою вважають трикутку, звужену до низу. Це т.зв. нормандський або варязький щит (назва закріплена у російській геральдиці).

Малюнки щитів із гербовників дадуть читачам уяву щодо особливості їх форми. Щит, що являє собою квадрат, кожний бік якого злегка вигнуто, округлено, називають іспанським. Квадрат чи прямокутник, близький до квадрата і тільки дещо витягнутий у висоту, із серцеподібним загостренням до низу, називають французьким. Саме ця форма найбільше поширена для міських гербів XVI – XIX ст., оскільки досить зручна для розсічення-поділу щита на ряд полів і для розташування в утвореному полі багатьох фігур. На основі квадратно-

го щита у наш час розроблено і прийнято, за рішенням УГТ, подібну форму для гербів міст України за пропозицією геральдиста А.Б.Гречила.

Варто зауважити, що в Україні в часи її входження до СРСР, а також у республіках як державних утвореннях, існували щити зовсім нетрадиційних для вітчизняної геральдики форм. Так, радянські республіки в період їх існування фактично неодноразово під час змін використовували колоподібний, або східний щит²⁵. Здебільшого поле щита не було чітко окреслене. Виняток становили герби Вірменії та України в останньому їх варіанті і його становив незавершений вінок із колосся. До речі, в конституціях республік (статті з описом герба) про форму щита і його колір ніколи не зазначали. Тільки РРФСР та УРСР із самого початку мали вповні визначені форми фігурних щитів, хоча в Конституції це не відзначено.

Пояснити це явище можна тим, що коли ці республіки приймали свої перші конституції (1918 та 1919 рр.), ця форма щита була дуже модною, і за геральдичними правилами її називали «німецьким щитом». Художники-оформлювачі, які творили малюнки щитів до утвореного СРСР, вирішили за краще не переглядати існуючу усталену форму. При доповненнях та перезатвердженнях конституцій в їх статтях зазначено, що ці герби не змінюють форми. Це вповні відповідало геральдичним правилам, у відповідності до яких раніше затверджений герб, що відображає певну епоху (тим більше – прийнятий в результаті надзвичайних суспільних змін влади (революції)), не може бути переглянутий чи переосмислений на основі т.зв. ретроактивного стану (відповідно до законодавчого акту, прийнятого пізніше). Правила навіть вимагали, у випадку, коли в результаті революції створено чи засновано у державі інший вид влади чи управління, а в гербі було допущено навіть суто технічні геральдичні недоречності, то такі герби з наявними відступами від правил потрібно дбайливо зберегти як історичну пам'ятку (з вказівкою причини появи окремих символів, або роз'яснення ідеї, що спонукала до окремих відмінностей). Тож, РРФСР і УРСР свої герби не змінювали довгі роки, що дуже різнило їх головні емблеми від гербів інших республік, а також вказувало на час створення атрибуту державності. Геральдичний принцип незмінності все ж порушили при введенні в герби УРСР 1940–1950-х рр. (у РРФСР – 1978 р.) п'ятипроменевої зірки.

Зупинилися ми на особливостях створення державних гербів через те, що в процесі масового герботворення у 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. ці самі проблеми знайшли своє віддзеркалення у міській геральдиці на теренах республік. Міська геральдика України тоді використовувала переважно 5 типів щитів: 1) готський або варязький, трикутний за формою; 2) італійський, або округлений (овальний); 3) іспанський, або прямокутний, із закругленням по низу; 4) німецький чи фігурний, вирізьблений по краях; 5) французький чи прямокутний, із загостренням у нижній частині.

У 60-х – 80-х рр. Б.Б.Шулевський ввів до опису створених ним ескізів гербів нове поняття – «український щит». Хоча зображення були вміщені в доволі традиційну для Європи форму щита – іспанську, з округлою базою, геральдист-оформлювач пішов далі: цей щит він вводить додатково ще до одного щита, поданого у вигляді картуша. Очевидно, саме щит-дублер і вважав він «українським», хоча за типологією той схожий до варязького. Гостра критика геральдистів на адресу нововведення, зокрема Г. Вілінбахова (див.: Вестник геральдиста. – 1990. – №2(3). – С.16), дещо призупинила множення помилки, хоча на місцях ще продовжували існувати і навіть затверджувати новотвори з назвою міста в главі, з дивовижними формами щита та подібними за графічно-мистецьким втіленням фігури (будівлі, терикони, палаючі зірки, тепловози, рейки, знаряддя праці тощо), що аж ніяк не вирізняли місто.

Щит – основа гербового поля, на яке наносяться всі символи, емблеми та фігури, що так чи інакше, але завжди характеризують і вирізняють населений пункт за допомогою графічно переданих знаків. Сьогодні доцільним вважається при описі вказувати саме геометричну форму щита.

У формальній геральдиці герби прийнято класифікувати саме за графічною формою. Виходячи зі свідчень джерельних матеріалів, що занотували дані про виникнення і розвиток на українських землях міських гербів на початку XIV ст. і далі їх поступ, можна дійти висновку щодо привілеювання у знаках прямокутної форми щита, із загостренням у низу, на 8/9 висоти (т.зв. французька форма).

Українське геральдичне товариство розробило під керівництвом А.Б.Гречила найбільш прийнятну, на нашу думку, форму для міських гербів: «Герб подається у півкруглому щиті. Вибір саме цієї форми щита обумовлений двома причинами: історичною – дослідження сфрагістичного матеріалу з XV–XIV ст. показали, що саме у таких щитах зображалася більшість найдавніших українських міських гербів на печатках; та практичною – такий щит найвигідніший із композиційних міркувань»²⁶. Геральдист А. Гречило переконаний, що найпоширеніша у сучасній світовій геральдиці форма щита повністю прийнятна для міських гербів України, і з цим важко не погодитись. Основними співвідношеннями щита, тобто оптимальними розмірами вважається пропорція, коли його ширина до довжини складає 7/8²⁷.

Щит (поле герба з фігурами), відповідно до прийнятого УГТ регламентування, вписується у картуш, однаковий для всіх міських гербів. Він має суто декоративне, другорядне значення, хоча пов'язаний з історичними традиціями, характерними для більшості регіонів України²⁸. Всі елементи, що оточують щит, зокрема картуш, – це зовнішні частини герба, які при творчому підході можуть суттєво доповнити його зміст²⁹.

Для зручності опису герба, в тому числі всіх зображень на гербовому полі, у гербознавстві прийнято поділяти його на частини, визначені лініями гербові фігури, що утворюють головні та другорядні їх різновиди. Це – своєрідна топографія щита. Знання наявності поділу слугують для правильного опису розміщення цих геометричних фігур у щиті, відбивають ієрархію частини щита, яка, своєю чергою, залежить саме від місця їх розташування в щиті. Нерозробленість української термінології змушує нас часто звертатися до російського відповідника, з означеннями частин, тобто геральдичних фігур щита. Геральдичні фігури – умовні геометричні зображення, прийняті в класичній геральдиці, поділяють на три групи.

Гербознавство пропонує означати зони поділу латинськими літерами або, ще краще, цифрами. Класичні поділи допомагають здійснювати, як стверджують геральдисти і багатовіковий досвід, правильне блазонування гербів.

1. Перша група – власне геральдичні фігури, або головні, які ще називають почесними. До них відносяться глава, база, підніжжя, стовп, балка (пояс), перев'язь, стропило.

2. Другу велику групу представляють різного виду хрести. Вони дають можливість поділити поле на 60 різновидів. Це – найдавніші головні геральдичні фігури.

3. Другорядні геральдичні фігури – це клейма, квадрат, вільна частина, клин, загострення, – тобто такі, що утворені від головних (почесних) шляхом їх змінювання, обтинання, помноження (трикутники, ромби, бруси тощо). Розмір головних фігур, тобто ширина їх смуги, визначається у 2/7 ширини щита.

Негеральдичні фігури, на відміну від геральдичних, не мають правильної геометричної форми, оскільки їх складають представницькі класи зображень зі світу флори, фауни, будівлі (храми, фортеці), пам'ятники, географічні об'єкти тощо.

Щит у гербах міст має вінчати стилізована міська корона. Для міських гербів вона однакова для всіх – з трьома бланками (зубцями), зображеннями, немаче викладеними з цеглин. Підкреслення статусу населеного пункту через на-

явність корони – прадавня традиція. Саме корона, завдяки кольору (золота – для обласних центрів; для міст і селищ – срібна; для сіл, які мали колись статус міст, – цеглясто-червона) може засвідчувати приналежність територіально-герба міста і вказати на його статус в АТП.

Щит може мати одне суцільне або кілька полів, утворених відповідно проведеними лініями. Припускаються у геральдиці такі поділи щита: розтятий (розсічений), пересічений і скошений – ліворуч або праворуч. Горизонтально щит поділяється (зверху до низу) на главу (вузька її частина – вершина), балку (пояс) і базу (підніжжя).

У поєднанні горизонтального з вертикальним поділом поля утворюються його дрібніші частини, у верхньому куті герба при цьому постає т.зв. вільне поле. Утворені шляхом поділу щита прямими лініями частини поля мають свою назву. Як зазначалося вище, геральдичні фігури розрізняють на головні (почесні, або першорядні) та другорядні (прості). Почесні фігури (глава, підніжжя, стовп, пояс, перев'яз, стропило, кайма, щиток, вільна частина) – утворені внаслідок поділу поля паралельними *горизонтальними* і *вертикальними* лініями, та другорядні (квадрат, клин, вістря, бруси, гонт, ромб, коло, титло, особлива частина), як і різні форми хрестів, що виділяються в окремий клас, – прямий (поєднання стовпа і пояса), андріївський, вилоподібний, козацький, патріарший тощо³⁰ – всі вони є наслідком перетину в різний спосіб горизонтальних та перпендикулярних прямих ліній. Першорядні фігури можуть бути обтяжені одночасно й іншими різновидами другорядних фігур.

Дуже важливо завжди пам'ятати, що зображення в гербі сприймається з боку реального щитотримача, тобто людини, яка стоїть за щитом. На малюнку для глядача лівий бік буде правим, а правий – лівим.

За класифікацією фігур їх т.зв. негеральдичні зображення представлені досить великим діапазоном походження та строкатим переліком. Розміри й розміщення їх у полі щита повинні насамперед відповідати розмірам щитового поля та співвідношенню його частин. Однотиповим фігурам завжди властиві однакові розміри. Серед них розрізняються *природні* (підрозділяються у свою чергу на зображення людини, тварин, птахів, плазунів, риб, комах або зображення їх частин – голова, крила тощо); зображення рослин (дерев, кущів, колосся злакових культур, квітів, трави); небесних тіл (сонце, місяць, зірки); стихій (вода, ріки, море, вогонь, скелі тощо); *фігури штучні* (знаки влади, її атрибути, написи, дати, будівлі, в т.ч. культові, новобуди, фортеці, знаряддя праці, духовний побут, сільськогосподарська, промислова, господарська символіка, пам'ятки історії та культури, зброя, атрибути військові та міські). Якщо на щитовому полі є кілька фігур, їх зменшують у розмірі й розміщують симетрично. У новостворених міських гербах не бажано вживати написи, літери або цифрові символи. Їх залишають як історичну традицію в затверджених повторно старих гербах. Є ще серед гербових зображень із класу негеральдичних фігури т.зв. *фантастичні* (грифон, дракон, одноріг, русалка тощо).

Зображення можуть бути стилізовані або натуральні. Подаються вони обов'язково в профіль, анфас або зверху. Гербові зображення тварин починають рух із правої ноги. Вираз їх статури повинен відповідати притаманним їм у житті звичкам (лев – могутність, орел – пильність, владарювання, лисиця – хитрість, спритність тощо). Довідники із символіки перераховують їх характерні ознаки і трактування символіки в окремих регіонах світу.

Дикі тварини символізують силу, рішучість, могутність; свійські – благородство, спокій, готовність служити людям. Порядок розташування фігур надає кожній із них певного ієрархічного значення: важливіші за характерними ознаками (передають зміст зображення) знаходяться вище, менш важливі – нижче.

Щит чи поле щита та гербові фігури завжди мають певне, усталене геральдикою забарвлення. Всі типи покриття полів, фігур та інших супутніх елементів герба – тинктури – чітко визначені класичною геральдикою і подаються без півтонів, без тіней та перспективи. Поділяються фарби в працях із класичної геральдики на *метали* та *емалі*³¹, що графічно передаються у чорно-білих зображеннях герба штрихуванням.

Геральдика послуговується двома металами: золотом і сріблом (передаються жовтою і білою фарбами, що відповідно обумовлено в описі); графічно передаються густо всіяними крапками і чисто білим простором аркуша, відповідно.

Оскільки в геральдиці чітко визначено застосування обмеженої гами кольорів, то кожному з них – 5 основних барв і 2 метали – надають відповідного значення. Цього правила особливо дотримувалися в XVII – на початку XX ст. у гербах міст. Кольорові фарби разом із металами виконують у геральдиці надзвичайно відповідальну роль: вони створюють у глядача певне враження від малюнка, чітко акцентуючи увагу на домінуючих фарбах, їх символіці.

Золото – символ верховенства, великодушності, знатності, багатства, справедливості, величчя, поваги; графічно передається крапками.

Срібло має символізувати чистоту, доброту, цнотливість, мудрість помислів, радість, відвертість.

Червоний колір (червлень), то барва, утворена сумішшю сурика і кіноварі, означає мудрість, безстрашність, хоробрість, мужність, благородство, багатство, любов, право, силу. Передається графічно вертикальними лініями штрихування.

Зелений колір зображається сумішшю хрому і рослинної зелені, репродукується косим штрихуванням із правого боку, означає надію, радість, свободу, достаток, волю.

Синя барва (інколи трактується в сучасній міській геральдиці як блакитна, лазурова фарба) – то бездоганність, краса, слава, вірність і щирість, велич, могутність; утворюється сумішшю кобальту й ультрамарину, а графічно передається горизонтальними лініями-штрихами.

Чорний колір (сажа та сполучені з нею домішки) означає скромність, щось постійне (смерть), траур, мир (спокій), обережність, сум, інколи навіть мудрість. Графічно передається суцільним затушуванням, трапляється – пересіченням перпендикулярних ліній, – горизонтальних і вертикальних, тобто решіткою.

Пурпурова фарба, що вживалася раніше та і потім у гербах радянських, колір якої отримується від сполучення карміну та рожевого лаку (варіант: лілово-червоне тло) за символікою загальноприйнятих геральдичних кольорів означає гідність, могутність, силу, давність традиції, достоїнство, владу.

Користуючись переліченою кольоровою гамою, геральдисти в минулому вміли створювати, застосовуючи різні варіанти сполучень, красиві емблеми, передавати та підкреслювати їх зміст. Звичайно, що сьогодні з кожним кольором пов'язують ще його певне смислове, політичне чи національне трактування значення, не кажучи вже про відповідне поєднання кольорів.

Отже, символіка кольору значною мірою втратила класичне геральдичне трактування, а через те набула неоднозначності при вживанні в конкретній країні, бо колір (зафарбування) тісно почали прив'язувати до національних, політичних, історичних, релігійних, етнографічних особливостей. На нашу думку, розширювати арсенал геральдичних барв, особливо в міській геральдиці, нецільно. Виразна мова кольорів, складена віками, – приклад невичерпних варіантів їх сполучень. Застосовуючи при потребі ще т.з. «природний колір» (окрас ряду типів негеральдичних фігур – людей, тварин, птахів, споруд) вповні можна відтворити у гербі притаманну кожному регіону колірну гаму, зробити знак міста виразним і неповторним.

Усталену символіку кольорів доповнити новим змістом спробували Г. Вілінбахов та Г. Медведєв³², які вказували, що колір у гербах має ще й інші значення: червоне поле – кров, пролита за церкву, государя (додамо: пролетаріатом та селянством за народ, свою свободу), синє поле – небо, зелене – лугова трава, чорне – морок, печаль.

Приводить тлумачення тинктур у середньовічних зразках геральдики і О.Б.Лакієр: «Поле щита буде, говорили давні герольди: чорне, як добре зорана земля; зелене, як трава, що росте; і червоне, як поле, насичене кров'ю ворогів. Ідея ця, однак, не заважала бути полю і жовтим, і блакитним, і навіть двох і більше кольорів»³³. Далі О.Б.Лакієр роз'яснює дане тлумачення і вказує на те, що «як тоді допускали в природі тільки чотири стихії: воду, землю, повітря і вогонь – і їм приписували чотири основні якості: тепла, холоду, вологості й сухості, так допускали тільки чотири кольори: чорний, білий, блакитний, червоний... Чорний відповідав землі та холоду; білий – воді, вологості; блакитний – повітрю, сухості і червоний – вогню, теплу. Крім цього хімічного значення, кольори мали ще значення символічне, яке залишилось за ними до цього часу: золото означає багатство, силу, вірність, чистоту, постійність; срібло – цнотливість, чистоту, дівочість; блакитний колір – велич, красу, ясність; червоний – хоробрість, мужність, безстрашність; зелений – надію, достаток, волю; чорний – скромність, освіченість, печаль; пурпуровий – гідність, силу, могутність»³⁴.

Із наведеного вище переліку та визначення символічного значення кольорів можна зробити висновок про те, що плин часу дещо змінив тлумачення якостей вживаних у геральдиці кольорів, особливо яскраво це видно з описів символіки міських гербів 60 – 80-х рр. ХХ ст.

У гербах зазначеного періоду з'явилися барви, появу яких обумовило введення до знакової системи нових символів. Так, з'явилися кольори сталевий, сірий, оранжевий, фіолетовий, які не дістали аналогу у графічній передачі.

При всіх можливих застосуваннях кольорової гами потрібно знати і пам'ятати основне правило вживання барви. Приписи геральдики суворо застерігають від того, щоб подавати кольорову фігуру на кольоровому тлі, метал на металі³⁵, – фарба на фарбу, метал на метал не накладаються!

Як уже зазначалося, кожний малюнок герба завжди повинен супроводжувати його опис, складений за певними правилами. *Блазонування* виконується таким чином, щоб за його змістом можна було репродукувати зображення герба, правильно подати його елементи.

При блазонуванні слід пам'ятати, що основний порядок опису фігур герба відбувається з правого боку і йде ліворуч, зверху до низу. Правила опису міських гербів, що базуються на загальних правилах опису, прийнятих геральдикою, передбачають: опис повинен бути коротким, ясним і лаконічним, з обов'язковим застосуванням геральдичної термінології³⁶. Детальний порядок блазонування подав ще Ю.В.Арсеньєв. Власне його визначення і лягло в основу перелічених далі особливостей опису герба.

Першим описується щит, початково вказується його колір, поділ щита (розсічений, пересічений, скошений, тощо). Потім описують середній та серцевий щиток (при наявності). У складних гербах опис починають із найбільш важливих його частин. Якщо основна фігура знаходиться у щитку, починають із неї. Якщо гербовий щит поділено на два і більше полів, опис повинен проводитися так, щоб було надано перевагу правому боку і верхній частині щита. Опис окремих фігур передбачає обов'язкову вказівку на її геральдичну назву і колір. Несуттєві ознаки фігур, що не мають спеціальних термінів, опускаються. Якщо у герба присутні прикраси, то починають їх опис зверху (шолом, наполомник, корона, її ієрархія). Для прикладу наведемо опис герба міста Парижа: «У черво-

ному полі срібний споряджений корабель, що пливе на хвилях такого ж кольору; блакитна глава усіяна золотими геральдичними лініями. Щит прикрашено зверху золотою баштовою короною з чотирма баштами»³⁷.

Герб міста Пирятина (1782) блазонується так: «У червоному полі натятий золотий із стрілою лук»³⁸. В описі не вказано положення лука та стріли – вістрям вниз. Герб міста Бахмута (1811) читається так: «Між зеленим і чорним тлом (полями) зображено хімічний знак солі, що була приводом до заснування міста Бахмут». Тут в описі додано роз'яснення щодо причини введення досить рідкісної символіки³⁹. Як бачимо з наведених прикладів, і в минулому, при створенні герба та його описі часто порушували окремі базові приписи геральдики.

Не дивно, що у майже 200 міських українських гербах радянської доби прикладів неправильного блазонування знаку вистачає. За нашими спостереженнями, кожний другий опис герба містить якісь недоречності, що грубо порушують головні приписи класичної геральдики. На жаль, не позбавилися сумного спадку і новотвори, створені після 90-х років ХХ ст. Вже на часі стоїть питання про загальний огляд міської геральдики останніх 16 років, про що ми не раз зазначали у своїх статтях, дискутуючи з колегами, на думку українських учених, пакет документів щодо створення гербів повинні мати такі складові: 1) Затверджене положення про герб міста; 2) Кольоровий та чорно-білий еталони-малюнки; 3) Опис (блазон) герба; 4) Опис символіки герба; 5) Відомості щодо авторства (творці герба: ідеї та художнього втілення – створення ескізу герба); 6) Дані про час затвердження герба (набуття гербом легітимності і ким прийнято рішення); 7) Публікації про герб міста у пресі, історичній літературі (при наявності історичного герба), науковій періодиці. Пакет таких документів найкраще, на нашу думку, зберігати в музеї міста, як і еталон затвердженого герба.

Науковці-геральдисти не раз звертали увагу на необхідність розробки пакету відповідних документів стосовно створення або перезатвердження зовнішніх міських атрибутів⁴⁰, у т.ч. герба, прапора, печатки. У відділі спецдисциплін Інституту історії України НАН України (1994–2005 рр.) вчені розробили форми, за якими створюється такий пакет документів на місцях. При цьому було вказано на необхідність подання документів, зокрема проектних ескізів та експертного висновку, який дають фахівці.

Геральдичне мистецтво в Україні, безперечно, буде і далі розвиватися. Цьому сприятиме ухвалений Верховною Радою України Закон про місцеве самоврядування⁴¹, де у статті 22 вказано, що «територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції». Там же підкреслено: «Зміст, опис та порядок використання символіки ... визначаються відповідною радою згідно із Законом». Отже, затвердження міських гербів сьогодні – прерогатива і компетенція місцевої влади і тільки після розгляду, обговорення та прийнятого рішення вони набувають легітимності. Законодавча база для функціонування гербів міст існує, однак, перед геральдистами, всіма, хто причетний до герботворення, стоять нелегкі завдання не тільки по створенню гербів, але й правильному сприйняттю та засвоєнню правил геральдики, основних її блоків, а також опису головного знаку міста. Даний розгляд головних теоретичних засад геральдики міста, геральдичної термінології, мови та геральдичних приписів перелічує в узагальненому вигляді такі основні аспекти, на які потрібно звертати увагу при дослідженні гербів міст різних видів та окремих хронологічних періодів, як специфічну інформацію про місто і його символіку:

1. Що являє собою герб як мистецько-графічний твір у вигляді щита – як об'єкт дослідження.

2. За якими принципами відбувається поділ гербового поля, наявність геральдичних і негеральдичних фігур, із символами.

3. Дані про геральдичні барви і метали, їх використання, значення та опис.

4. Основні принципи, яких необхідно дотримуватися при розгляді, виявленні й оцінці наведеного блазону герба.

На нашу думку, сьогодні необхідно розтиражувати зведені воєдино основні правила геральдики і довести їх до відома всіх, хто має справу зі створенням і затвердженням гербів, а зразки документів із пакету про затвердження герба мають бути надіслані до всіх рад, на яких покладено місію затвердження знаків населених пунктів України.

¹ *Ищенко Я.* Геральдична термінологія, основні приписи та наукові поняття // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип.4. – С.128–198.

² Див.: *Коротков Ю.В.* Геральдика // БСЭ. – Т.16. – С.342; *Штакельберг Ю.П.* Геральдика // Отечественная история с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия: В 5 т. – Москва, 1994. – Т.1 (А–Д). – С.537–541; *Румянцева В.В.* Геральдика // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К., 1988. – С.161–174.

³ *Чугунова Л.Н.* Геральдическое образование и творческая практика в Императорской Академии наук и художеств в первой половине XVIII в. // Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. – Санкт-Петербург, 2000. – С.67–69.

⁴ *Белинский В.* Руський геральдический словарь. – Вып.1–2. – Санкт-Петербург, 1912–1913.

⁵ *Лакиер А.* Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855 (кн.1, 2, 3; перевод: – Москва, 1990).

⁶ *Арсеньев Ю.В.* Геральдика. Лекции, читанные в Москов. археологическом ин-те в 1907/8 году. – Москва, 1908. – IV; 298 с., 18 таб.; *Геттерер И.Х.* Начертание гербоведения / Пер. Г.Малыгина. – Санкт-Петербург, 1905. – VII; 292 с., 8 ил.; *Лукомский П.А.* О геральдическом искусстве в России. – Санкт-Петербург, 1911 тощо.

⁷ *Лукомский В.К., Типольт П.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград, 1915.

⁸ *Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в Полное собрание законов с 1649–1900 гг. – Санкт-Петербург, 1990.

⁹ Див.: Геральдика. Зведений бібліограф. довідник-покажчик. – Ч.3 / Упоряд. та автор вступ. статті Я.Ищенко, Ю.Савчук. – К., 1998. Основні правила геральдики наведено у статтях Г.Вілінбахова та М.Медведева «Геральдичний альбом», опублікованих у журналі «Вокруг света» (1990. – №1, 2. – С.25–28) та ін.

¹⁰ *Савчук Ю.К.* Миська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – С.134.

¹¹ *Стародубцев Н.* Геральдическая терминология // Информационный вестник геральдиста. – 1989; *Его же.* Рекомендации по созданию герба; Азбука геральдики; *Его же.* Основные правила геральдики // Знак (Вісник УГТ). – 1994. – Ч.6. – С.3 та ін.

¹² *Стародубцев Н.Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике. 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. – Донецк, 1996. – 346 с.

¹³ Від «blason» – родовий герб; з фр. – «зчиняти тривогу».

¹⁴ *Калмакан І.К., Ємельянов М.В.* Основы геральдики: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Одеса, 1996.

¹⁵ *Бондаренко Г.* Історична геральдика // Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – Луцьк, 1997. – С.118–141.

¹⁶ Там само. – С.120–124.

¹⁷ Теоретичні засади геральдики // *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.): Науково-популярне видання. – К., 2001. – С.17–19.

¹⁸ Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие. – Москва, 1990. – С.40–79.

¹⁹ Див.: Геральдика: Материалы и исследования / Сб. науч. тр. – Ленинград, 1983. – С.8.

²⁰ *Кобрин В.Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А.* Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 1984. – С.194.

²¹ Відзнаки Президента України: ордени, медалі, нагородна зброя. – К., 1999; Геральдическое обеспечение ведомственных наград Российской Федерации: Материалы совещания. – Москва, 1999. – 34 с.

²² Див. публікації у віснику УГТ «Знак» за 1993–2006 рр. (№1–39), де є чимало зображень сучасних міських прапорів і гербів.

²³ *Цветков А.Г.* О синтезе знаковых систем // Геральдика в прошлом, настоящем и будущем. – Санкт-Петербург, 2000. – С.63–66.

²⁴ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1997. – С.9.

²⁵ Див.: Гербы Союза ССР: Из истории разработки. – Москва, 1987. – 166 с.

²⁶ Знак (Вісник УГТ). – 1996. – Ч.11. – С.11.

²⁷ Там само. – 1994. – Ч.6. – С.3.

²⁸ Див.: Знак (Вісник УГТ). – 1996. – Ч.11. – С.15.

²⁹ *Винклер П.П.* Основы геральдики земельных гербов // Русская геральдика: История и описание русских гербов. – Санкт-Петербург, 1898. – С.39.

³⁰ В.В.Похльобкін підрозділяє хрести на кілька груп: 1) національні; 2) іменні та релігійні; 3) ієрархічні; 4) орденські; 5) свастика. Уважаємо, що на сьогодні це найбільш доцільно. Див.: *Похльобкин В.В.* Международная символика и эмблематика. – Москва, 1989. – С.111–112; 285 (рис.).

³¹ *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград, 1915. – С.24–25. У книзі вказано ще на наявність у гербовому зображенні натурального кольору і двох хутр.

³² Див.: Геральдический альбом. Лист 1. – С.26.

³³ *Лакиер А.Б.* Указ. соч. – С.28–29.

³⁴ Там же. – С.33.

³⁵ У згаданій фундаментальній праці А.Гречила, Ю.Савчука, І.Сварника на с.17 вкралася прикра помилка, оскільки барва на барву, метал на метал у гербах ніколи не накладаються. Див.: Геральдика. Отечественная история с древнейших времён до 1917 г.: В 5 т. – Москва, 1994. – Т.1(А–Д). – С.537.

³⁶ Учимся блазонировать // Вестник геральдиста. – 1990. – №1. – С.12; *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Описание герба // Русская геральдика. – Петроград, 1915. – С.36–38; *Арсеньев Ю.В.* Указ. соч. – С.100–101.

³⁷ Вестник геральдиста. – 1990. – №1. – С.12.

³⁸ *Винклер П.П.* Указ.соч. – С.120.

³⁹ Там же. – С.10.

⁴⁰ Положение о гербе города // Информационный вестник геральдиста. – 1989. – С.4; *Соболева Н.А.* Возрождение традиций // Гербы городов России. – Москва, 1998. – С.141–159 (у вступі до книги надруковано пам'ятку для творців гербів. – С.7); *Гречило А.* Основы системы украинської муніципальної геральдики // Знак (Вісник УГТ). – 1990. – Ч.11. – С.10–11 тощо.

⁴¹ Закон України «Про місцеве самоврядування» // Голос України. – 1997. – 14 червня.

Basing on the information, which is kept in a considerable collection of special heraldic literature, the author tries to find out and define the main stages of formation of conceptual apparatus – of terminology of heraldic scientific language and also examines the principle rules of heraldry and analyses the existent scientific concepts.